

11. Дніпропетровський історичний музей – Ф. 15, оп. 1, спр. 108. – Далі : ДІМ.
 12. ДІМ. – КП – 22188. – Арх. 7128.
 13. Известия Екатеринославского Губернского исполнительного комитета совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. – 1919.
 14. Известия Одесского Губкома КП(б)У, Губисполкома. – 1921.
 15. Октябрь в Екатеринославе: сб. док. и материалов. – Д., 1957.
 16. Пятая годовщина Октябрьской революции 1917–1922. – Екатеринослав, 1922.
 17. Приднепровский край (Екатеринослав). – 1918.
 18. Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства Украины. – 1919. – № 1, 2, 6.
 19. Установление и упрочение Советской власти в Смоленской губернии : сб. док. и материалов. – Смоленск, 1957.
 20. Центральний державний архів громадських об'єднань. – Ф. 17, оп. 1, спр. 82.
 21. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. Р-2, оп. 1, спр. 2. – Далі : ЦДАВОВ України.
 22. ЦДАВОВ України. – Ф. Р-2, оп. 1, спр. 68.
 23. *Шатров М.* Страницы каменной книги: 60 памятных мест Днепропетровска / М. Шатров. – Д., 1968.
 24. *Шатров М.* Город на трех холмах / М. Шатров. – Д., 1969.
 25. *Шевченко Г. И.* Аверин В. К. / Г. И. Шевченко. – Д., 1970.
- Надійшла до редколегії 1.12.09*

УДК 334(092)

М. П. Чабан

журналіст, краєзнавець

М. М. СТАСЮК – ВІДОМИЙ ПОЛІТИЧНИЙ І КООПЕРАТИВНИЙ ДІЯЧ УКРАЇНИ

Висвітлено життя і діяльність М. М. Стасюка – відомого політичного і кооперативного діяча України, який активно виявив себе в селянському і кооперативному русі на Катеринославщині в 1905–1916 рр.

Ключові слова: М. М. Стасюк, Селянська спілка, кооперативний рух, Центральна Рада, Генеральний секретаріат.

Освещена жизнь и деятельность Н. М. Стасюка – известного политического и кооперативного деятеля Украины, активно проявившего

себя в крестьянском и кооперативном движении на Екатеринославщине в 1905–1916 гг.

Ключевые слова: Н. М. Стасюк, Крестьянский союз, кооперативное движение, Центральная Рада, Генеральный секретариат.

The article reflected the life and activity of M. M. Stasiuk – a well-known political and co-operative figure of Ukraine, who actively proved himself in the country and cooperative movement on Ekaterinoslavshchina in 1905–1916.

Key words: M. M. Stasiuk, the Country Union, co-operative movement, the Central Rada, General Secretariat.

До постаті Миколи Михайловича Стасюка зверталися київські дослідники В. Верстюк і Т. Осташко у своєму біографічному словнику «Діячі Української Центральної Ради» (Київ, 1998). На жаль, видані у діаспорі і останніми роками в Україні довідники біля прізвища М. М. Стасюка зазначають, що роки його життя невідомі. **Не відповідають дійсності й окремі факти його біографії** – зокрема, хибно подається рік радянського арешту (1933 р. замість 1930 р.) тощо. Мета статті – розкрити основні віхи життя і діяльності М. М. Стасюка та встановити роки його життя. Автором залучено практично не використовувані архівні матеріали з дніпропетровських, київських та Санкт-Петербурзьких архівів.

Відомий свого часу політичний і кооперативний діяч М. М. Стасюк знаний як економіст, член Центральної і Малої Рад, генеральний секретар харчових справ. Він був одним із засновників Української Центральної ради, товаришем (заступником) голови Селянської спілки, літератором, цікавим публіцистом і редактором.

Кілька років тому на свій запит у Центральный державний історичний архів Санкт-Петербурга, де зберігається особиста справа Стасюка-студента, ми дістали докладну відповідь, яка дозволяє заповнити основні білі плями в його біографії до революції 1917 р. В архівному фонді Петербурзького гірничого інституту Микола Стасюк фігурує як Стасюков Микола Михайлович (часом його прізвище пишеться і як Стасюк). Народився він 4 травня 1885 року в Катеринославі (нині Дніпропетровськ). Його батько дворянин Михайло Стефанович Стасюков був ветеринарним лікарем. Маму звали Катерина Наумівна Конопля. Обидва – православні. Хлопчик був охрещений 23 травня 1885 р. у Свято-Троїцькій церкві м. Катеринослава. До речі, повідомлена з петер-

бурзького архіву дата народження М. М. Стасюка підтвердилася й матеріалами держархіву Дніпропетровської області, де збереглися метричні книги за 1885 р. [2] Про батьків відомо небагато. Мати була однією з перших жінок-земських лікарів на Катеринославщині. Батько мав невелику цегельню і випускав у Катеринославі цеглу з ініціалами М. С. Дядько працював у контролі Катерининської залізниці разом з Андріаном Каченком.

М. М. Стасюк (як Стасюков) 24 серпня 1894 р. вступив до Катеринославського реального училища. А 5 червня 1901 р. закінчив повний курс наук на основному відділенні цього училища. З 18 серпня 1901 р. по 5 червня 1902 р. навчався в додатковому класі того ж училища, про що дістав свідоцтво від 5 червня того ж року. До речі, **за двадцять років перед тим випускником того ж навчального закладу був його батько – Михайло Стасюков.** Як свідчить історичний нарис реального училища, батько закінчив його на основному відділенні **в 1882 р., а наступного, 1883 р. закінчив сьомий, додатковий клас з хіміко-технологічного відділення.**

У Петербурзі М. М. Стасюк став членом української студентської громади. Він входив до складу інформаційного бюро і головної студентської ради українських організацій. За спогадами Олександра Лотоцького, М. М. Стасюк «дуже інтенсивно жив науковими інтересами, пильно працював над питаннями економічного стану України, написав і надрукував досить поважну на свій час брошуру про автономію України». М. М. Стасюк належав спочатку до РУП, а потім був активним діячем УПСР. Під час революції 1905–1907 рр. він організував на рідній Січеславщині селянські спілки, **про що лишив цікаві спогади, опубліковані через двадцять років по тому** [6, с. 285–291].

Для історії виникнення і розповсюдження перших українських видань на Східній Україні особливий інтерес становлять листи студента М. Стасюка до Бориса Грінченка, оригінали яких зберігаються у фонді Бориса Грінченка в Інституті рукописів Національної бібліотеки ім. В. Вернадського. Ось що писав він Б. Грінченкові 1 листопада 1905 р.: **«Позаяк має швидко видаватись «Громадське слово» (газета вийшла 31 грудня 190 р. під назвою «Громадська думка» – М. Ч.), то я звертаюсь до Вас з пропозицією заснувати у Катеринославі контору вашої часописі по прийомці п(е)редплати і оголошень. Це міг б(и) на себе взяти я, Сергій**

Онуфрієвич (Липківський, голова «Просвіти» у Катеринославі – М. Ч.) та певно дехто ще з тутешніх громадян. А справа ця була б дуже користна. Побалакайте з своїми і про згоду сповістіть як мога швидче, а також хочь приблизно о ціні і та інше.

Коли буде заснована контора, то можна буде прямо затягати людей на п(е)редплату. Прошу мене залічить в Ваші предплатчики, як тільки буде відомо про умовини п(е)редплати, зараз вишлю гроші.

Як тепер з друком українських книжок тощо? Чи пускають з Галичини?..»

У наступному листі 14 листопада 1905 р. М. М. Стасюк сповіщає **Б. Грінченка про вихід у Лубнах першого українського часопису «Хлібороб»** і у зв'язку з цим цікавиться, коли вийде в Росії **пресовий закон (нові правила про друк), пише про «величезну потребу часописі своєї».**

Листом від 6 березня 1906 р. Стасюк сповіщає Грінченка про свій арешт і про те, що його висилають на три роки до Тобольської губернії. І тут же пропонує свої послуги: «Коли хочете, то можна Вам вислати 300–400 переважно селянських адрес з усієї губ(ернії) задля розсилки пробних чисел «Гр(омадської) Дум(ки)». Як приїду до Тобольської губ(ернії), зараз надішлю Вам кілька статей і свою адресу, на котру й буду прохати висилати «Гр(омадську) Дум(ку)» і «Нов(у) Гр(омаду)». (...) Настрій у нас на селах чудовий, було організовано три повіти. Я, може, встигну надіслати Вам до виїзд(у) статтю, або допись про селян(ський) рух у нас. Певно, придасться. Настрій у мене чудовий, українство у нас у Катеринославі усюди прокидається, селяне дуже інтересуються українськими часописами і книжками. Треба як мога більш книжок, бодай перекладів. Мова «Гр(омадської) Дум(ки)» нічого, «Рід(ного) краю» теж, а «Хлібороба» погано розуміється.

Ну, стискаю Вашу руку. До побачення у Вільній Україні.

Ваш Микола».

І продовження цієї теми – у червневому листі за той же 1906 р. Миколи Стасюка до Бориса Грінченка. Адресуючи йому листа на адресу редакції «Громадської думки» в Києві, він пише: «Зо мною умісті сиділо кілька українців, їх вислали до Тобольської губ(ернії). Тепер один звернувся до мене, щоб я попрохав висила-

ти їм «Гр(омадську) Думку». Умісті з їм кілька десятків наш(их) селян. Маю надію, що Ви мені не відмовите в проханні висилати один номер «Гр(омадської) Думки по адресі: г. Туринск Тобольской губ(ернии). К. Я. Ковалю до востребования.

З ушанован(ням) Микола Стасюк.

«Гр(омадську) Думку» читають селяне, але недовольні обороною поміщечих інтересів. Див(ись) фейлетон Чикаленка. «Рідний край» через те вони вважають радикальнішим».

Перед нами листи людини, яка всім серцем переймалася поширенням першої української газети на східних теренах України. М. М. Стасюкові, як організаторові «селянських спілок» на Катеринославщині, загрожувало трирічне заслання до Тобольської губернії. Проте йому, як, напевне, і його другові Маркові Нечипоренкові, вдалося уникнути цього заслання (причини нам невідомі), хоч він разом з Василем Строменком не уник згодом в'язниці на Харківщині. У подальшому М. М. Стасюк перебував під наглядом поліції.

У лютому 1908 р. в Катеринославі таки відбувся суд над учасниками і керівниками селянських організацій **та заворушень**. Справа про Селянську спілку на Катеринославщині привернула увагу всієї тогочасної преси. Інформації про справу з'явилися, зокрема, в першій українській газеті «Рада», часописі «Рідний край» тощо. М. М. Стасюк був засуджений на вісім місяців ув'язнення і відбував строк в Ізюмській в'язниці.

Тим часом 1907 р. «Видавництво «Рух» випустило перший свій номер, брошуру М. Стасюка «Автономія і розвиток продуктивних сил на Україні». «Брошуру ту конфісковано», – повідомляв 14 студня (грудня) 1907 р. часопис «Рідний край». Цікаво, що в дні арешту самого автора зазнала арешту і його книжка: «Арешт книжки. Часопис «Речь» повідомляє, що петербурзька судова палата затвердила арешт, наложений на книжку Стасюка «Автономія і розвиток продукційних сил на Україні» [7; 14].

Коли 30 квітня 1910 р. в катеринославській газеті «Южная заря» з'явилася замітка «Українська громада Петербурзького інституту», то до цього, безперечно, був причетний М. М. Стасюк, як писар цієї громади. Можливо, замітка належала саме йому. Він був добре знайомий з Дмитром Яворницьким. Збереглися два його листи до історика, писані під час арешту, в одному з яких він кло-

почеться про свого колегу по партії Ісаака Мазепу, а в іншому – про майбутнього члена Центральної ради Феодосія Паляничку.

М. М. Стасюк дописував у катеринославський просвітянський часопис «Дніпрові хвилі», що видавався у 1910–1913 рр. Вже в першому номері за 1910 р. з'явився його допис «Як представлено Україну на виставці в Катеринославі». Влітку – восени того року у Катеринославі проходила обласна промислова сільськогосподарська і кустарна виставка, де М. М. Стасюк разом з іншими просвітянами завідував продажем українських книжок.

10 травня 1910 р. М. М. Стасюк промовляє від петербурзького студентства на похороні Бориса Грінченка в Києві. Як кооператор видає наукові розвідки – згадувану «Автономія і розвиток продуктивних сил на Україні» (1907), а також «Економічні відносини України із Великоросією і Польщею» (1911), «Еміграція та її значення в економічному житті України» (1912). Їхня тематика становить неабиякий інтерес і сьогодні, через сто років після першої публікації.

Як свідчать нововиявлені матеріали з петербурзького архіву, 3 жовтня 1910 р. в Олександрівській церкві Катеринослава М. М. Стасюк вінчався з Марією Іванівною Шевченко (1892–1937), слухачкою Київського комерційного інституту. У них народилося трійко дітей – дочка Регіна, син Марко і дочка Галина. Дружина М. М. Стасюка також пов'язала свою долю з журналістикою – на початку 1920-х рр. вона працювала у катеринославському «Губвидаті», до 1935 р. – у дніпропетровській обласній газеті «Зоря», поки її не «вичистили» звідти, а потім у маленькому аполітичному журнальчику «Театр і глядач» – останньому притулку для жінки, якій випала невесела доля бути дружиною українського політика.

Належачи до кооперативної школи відомого українського кооператора Христофора Барановського (1874–1941), М. М. Стасюк кілька передреволюційних років працював під його керівництвом як інструктор кредитової кооперації на Київщині.

У 1912 р. він бере активну участь у петербурзькому, а потім в одеському кооперативному з'їздах. Напевне, без його участі не обійшовся і з'їзд кооператорів на Дніпрових порогах, який нелегально відбувся в 1916 р. і про який пише у своїх спогадах Микола Ковалевський. Тим часом ще у 1912 р. М. М. Стасюк ви-

ступив з пропозицією видавати свій кооперативний часопис рідною мовою (його мрія здійсниться лише після революції, а в 1920-х рр. у Харкові йому доведеться редагувати кооперативний часопис «Сільський господар»). А тоді, в 1912 р., його пропозиція була визнана своєчасною і мала суспільний резонанс: «У "Раді" один наш кооператор (д. Стасюк) описував свої вражіння з недавнього петербурзького кооперативного з'їзду і закінчив свої листи дуже цікавою звісткою. Він каже, що з розмови з людьми «з місць» виніс такий висновок, що нам, українським кооператорам, найпекучіша потреба тепер – у власному краєвому журналі кооперативного характеру. Автор листа довше спинився на цій думці і спробував її обміркувати. (...) Захопились новою думкою чимало кооператорів-інтелігентів, котрі позивали вже щиро одгукуватися на кожную новину в нашому гуртовому житті» [4].

З 30 травня по 3 червня 1912 р. в Одесі відбувався з'їзд представників кредитових та позичково-ощадних товариств з Херсонщини, Бесарабії, Київщини, Поділля й Таврії. На з'їзді було понад 350 делегатів! Серед них і М. М. Стасюк. Як активний кооператор, він описував свої враження у статті «З Одеського кооперативного з'їзду», яка побачила світ у Катеринославському часописі «Дніпрові хвилі» [3, с. 173–174].

Ситуація, про яку писав М. М. Стасюк, повторилася на українському хлібному ринку через 90 років. Ось поглянемо: «Кожному відомо, що наш селянин за той хліб, що продає восени, – писав М. М. Стасюк, – не бере справжньої ціни. Одне те, що між селянами і тим, хто купує хліб, безліч усяких крамарів та агентів, кожний норовить «на селянському хлібі собі копійчину заробить – і мусить селянин своїм горбом їх усіх годувать».

Хіба не сучасно звучить написане в 1912-му?.. Читаємо далі: «Друге – як уродить хліб, то мусить селянин чим-швидче на базар його везти, бо зборщик задалегідь нагадає податі платити. Восени ціна ж на хліб звісно яка – продаси восени 3 пуди, а о весні за ці гроші і 2-х не купиш. Отут-то велику користь роблять нашому селянинові кредитові товариства: вони дають під селянський хліб позичку грішми – тими грішми селянин податі посплачує, борги покриє – латки полатає; а як ціна підскочить зімою, то весною продає селянин заставляний хліб і бере за нього копійок на 20, а то й більш, ніж була ціна восени».

Чимало товариств вже почали самі селянським хлібом торгувати і до великих купців в порти приставляти, від цього мали вони непоганий зиск. Всі ті гроші, що йшли б до кишені агентам, вертаються до рук селянина; до того ж великий покупець, знаючи, що товариство не буде засмічувати хліба, як це роблять агенти, – платить товариству кращу ціну» [3, с. 174].

Часопис «Дніпрові хвилі» видавався катеринославською «Просвітою» передусім для селян, тому стаття М. М. Стасюка була адресована насамперед їм і показувала селянам переваги об'єднання в кооперативні товариства.

Типовий вічний студент М. М. Стасюк лише перед революцією, нарешті, здобуде вищу освіту.

1917 р. наша національна революція покликала М. М. Стасюка до своїх лав. Йому судилось бути одним із **засновників Української Центральної Ради**. На засіданні Ради 15 березня 1917 р. його затвердили промовцем на мітингах під час української національної конференції 19 березня 1917 р. Виступаючи на одному з мітингів, М. М. Стасюк звернувся до українців із закликом «стерти в пам'яті і з п'єдесталу **монумента Хмельницькому слова «волимо під царя московського»**».

У квітні 1917 р. в Києві відбувся з'їзд діячів українського села, на якому було створено Українську селянську спілку з метою здійснення аграрної реформи і реалізації національно-територіальної автономії. М. М. Стасюка обрали головою Тимчасового комітету спілки і делегували на Всеукраїнський національний конгрес, що розпочався одразу ж після з'їзду діячів українського села.

8 квітня 1917 р. на Перших Загальних зборах Української Центральної Ради М. М. Стасюка обрано до її виконавчого органу – Комітету. Крім того, він очолював агітаційну комісію УЦР, працював в **організаційній комісії для розроблення проекту статуту автономії України**. На Других Загальних зборах 23 квітня 1917 р. затверджено запропонований ним проект організації **губернських, повітових і волосних українських Рад**. У Києві **обіймав також впливові посади у виконавчому губернському комітеті, громадських організаціях, очолював Київську губернську раду селянських депутатів**.

На I Всеросійському селянському з'їзді, як свідчить довідник діячів Української Центральної Ради, виданий у Києві 1998 р.,

М. М. Стасюк увійшов до складу ЦК Селянської спілки і був обраний товаришем голови [1].

Зі створенням генерального Секретаріату (уряду) України 15 червня 1917 р. кандидатуру М. М. Стасюка затверджено на посаді генерального секретаря (міністра) харчових справ, яку він обіймав в уряді Винниченка до серпня. За дорученням Малої Ради у серпні 1917 р. увійшов до комісії з розроблення плану заходів для негайного подолання продовольчої кризи.

Відомий і такий історичний факт: саме М. М. Стасюк з його темпераментом 17 грудня 1917 р. перешкодив В. Затонському відкрити з'їзд Рад у Купецькому зібранні в Києві.

Після того, як в Україні у 1918 р. стався гетьманський переворот, М. М. Стасюк повернувся до кооперативної діяльності. Під його керівництвом у Києві організовано «Книгоспілку» – видавництво, яке публікувало літературні твори, наукову літературу і шкільні підручники. За часів Директорії УНР працював начальником постачання Армії УНР у Кам'янці-Подільському. Емігрував, але невдовзі повернувся в Україну, де лишилася родина. Він став працювати у Всеукраїнській Академії Наук як співробітник із окремих доручень. Редагував кооперативні видання у Харкові, працював у Всеукраїнській спілці сільськогосподарських кооперацій «Сільський господар». Саме цей часопис процитував Іван Огієнко у праці «Історія української літературної мови» :

«...ще року 1922-го Микола Стасюк в журналі «Сільський господар» за серпень показав, що ССРСР забирає в Україні на 40 % більше, ніж дає їй.» [5, с. 259]

Події визвольних змагань в Україні 1917–1920 рр., безпосередня участь у них М. М. Стасюка представлена в його мемуарах «На межі божевілля», над якими автор працював у 1941–1942 рр. у Маріуполі. Справа в тому, що 1930 р. він постав перед судом у справі так званого «Українського національного центру». Перед арештом працював у відділі інкубації «Кооптаху». Радянська влада після «великого перелому»(1929) загнала український народ у черги за продовольством і, щоб знайти винних, оголосила шкідниками стару українську інтелігенцію з числа кооператорів. Серед них був і 45-річний М. М. Стасюк. Свою «десятирічку», як сумно жартував Остап Вишня, себто десятирічний термін ув'язнення, наш краєнин відбував на лісоповалі в Карелії, у Мід-

ногірській колонії посиленого режиму, на будівництві та комбінаті Біломорсько-Балтійського каналу.

А тим часом дружину Стасюка Марію Іванівну у вересні 1937 р. також заарештовано. Постановою «трійки» матір трьох дітей засуджено до розстрілу за сфабрикованою «справою». Її називали дружиною петлюрівського міністра. А вона з гідністю відповідала, що Петлюра і Стасюк були міністрами в одному уряді. І уряд цей був уенерівський, а не петлюрівський, та кого тоді хвилювали ці деталі?

Вирок над М. І. Стасюк виконано 19 листопада 1937 р. у Дніпропетровську. В особистому фонді письменника Трохима Романченка в архіві Інституту літератури в Києві тримав в руках і читав Маріїні листи до Т. Романченка. Яка це була розумниця, який інтелект і життєрадісність бризкали з кожного листа! Які слова підтримки знаходила вона для свого приятеля по Губвідату Т. Романченка, котрий згасав від сухот... Вона переживе його лише на сім років.

Відбувши десять років таборів, колишній міністр УНР М. М. Стасюк вийшов на «волю». Можемо уявити розпач, коли він дізнався, що дружини вже немає серед живих. Йому заборонили жити в столиці і у великих містах і у 1940 р. дозволили поселитися під пильним наглядом «органів» у провінційному Маріуполі, що на Донеччині. І «роботу» знайшли відповідну – нічним сторожем у міському паркові культури і відпочинку.

У жовтні 1941 р. Маріуполь окупували німецькі війська. Під час реєстрації на біржі праці, коли виявилася неординарна біографія экс-міністра, М. М. Стасюку запропоновано посаду редактора україномовної міської «Маріупольської газети» (згодом вона стала іменуватись «Маріупільською газетою»). Він дав згоду і вже 10 листопада 1941 р. підписує «Маріупольську газету» як відповідальний редактор.

Розпочався останній, надзвичайно складний і ризикований період біографії М. М. Стасюка. Він не збирався служити окупантам, як не служив до цього більшовикам. Його помисли і дії належали Україні.

Невдовзі після окупації Маріуполя у місті почало формуватися антигітлерівське оунівське підпілля. Його організаторами були Микола Михайлович Стасюк, Андрій Васильович Аврамен-

ко, Яків Іванович Жежура. Маріупольська група була філією глибоко законспірованого руху опору, що його організувала похідна група ОУН, якою керував Євген Стахів. Центр цієї організації, що охоплювала всю територію Донеччини, знаходився у Горлівці. Маріупольське самостійницьке підпілля було чи не найбільшим на Донбасі, воно нараховувало близько 300 осіб. «Маріупольська група, – пригадував Стахів, – була найсильнішою. У Маріуполі (важко було у це повірити!) уцілів після більшовицького терору колишній член Центральної Ради, навіть міністр її Микола Стасюк».

Згадує про М. М. Стасюка і Роберт Конквест у книзі «Великий терор». «Микола Стасюк., колишній міністр антикомуністичного уряду Української Ради в 1918 році, залишився цілим у Маріуполі. До приходу німців під час другої світової війни він працював у міському саду».

Як розповідають старожили, в окупованому Маріуполі час від часу розповсюджувались листівки, які закінчувались заклинком: «Вступайте в наші загони для боротьби з німцями! Смерть Гітлеру! Смерть Сталіну!» Своєрідним прикриттям, легальним «дахом» підпільної роботи служили «Маріупольська газета» (редактор М. М. Стасюк), міська друкарня (директор Я. І. Жежура), український драматичний театр ім. Т. Шевченка (директор і головний режисер Авраменко-Ірій), міська організація «Просвіта» (керівник Авраменко-Ірій).

Керована М. М. Стасюком «Маріупольська газета», хоч і в умовах жорстокої гітлерівської цензури, послідовно проводила самостійницьку лінію, з номера в номер публікувала матеріали з історії, літератури і культури України. Історичні події висвітлювалися з позицій теорії М. Грушевського. У своїй першій розлогій публікації «Професор Михайло Грушевський» М. М. Стасюк детально виклав суть теорії вченого, окреслив значення його наукової спадщини.

У грудні 1941 р. в статті «Від слів до діла» М. М. Стасюк писав: «Прийшло німецьке військо – впала ненависна влада більшовиків. Для маріупольців відкрилася широка можливість самим, з своєї волі будувати своє життя: багатіти й піднімати добробут народних мас, українську культуру». Однак, пише він, рожеві надії за 50 днів відлетіли. **Маріупольці живуть чорними думками: де взя-**

ти харчі, чим нагодувати малих дітей, де знайти роботу дорослим, коли можна буде відправити до школи підлітків. «Над Маріуполем чорною хмарою нависла загроза голоду, хоч на селі доволі харчів для себе й міста». Уся справа в тім, вважає М. М. Стасюк, що більшовицька влада задавила приватну й громадську ініціативу, привчила всього чекати зверху, від влади. Ось і зараз маріупольці виявляють інертність. Безпорадно склавши руки, більшість з них дожидає, щоб хтось їх нагодував, відремонтував зруйновані школи для їхніх дітей. **Тим часом, на думку Стасюка, слід налагодити роботу підприємств і організувати нові, особливо дрібні підприємства...**

У червні 1942 р. «Маріупольська газета» повідомила про те, що **німецька комендатура дала згоду на організацію міського українського товариства «Просвіта»**. 16 серпня 1942 р. та ж газета повідомила про те, що **21 серпня у приміщенні «Просвіти»** відбудуться об'єднані збори мовно-літературної та історико-етнографічної секції: «Письменник М. М. Стасюк прочитає уривки з мемуарів «На межі божевілля», після чого відбудуться обговорення твору. Окремі глави мемуарів друкуються в нашій газеті, починаючи з № 105».

Тоді ж «Маріупольська газета» сповістила: «Маріупольська друкарня імені Івана Франка випускає мемуари «На межі божевілля. В катівнях НКВС» Миколи Стасюка». На жаль, мемуари М. М. Стасюка так і не дійшли до читача. Відомі лише п'ятнадцять уривків, які були оприлюднені «Маріупольською газетою» з серпня по жовтень 1942 р.

Назва твору М. М. Стасюка «На межі божевілля» досить ємка і виразна. У праці Віктора Петрова «Українська інтелігенція – жертва большевицького терору», вперше надрукованій 1956 р., йдеться про те ж саме: «Колись французький письменник Октав Мірбо написав книгу «Сад катувань». Він описав у цій книзі химерні способи катувати, застосовувані китайцями. Але він проминув чи, власне, не передбачив ще одного, можливо, найхимернішого: **методу розчленовування свідомости, спосіб катувати людину безглуздя пред'явлюваних їй обвинувачень**. Чисто клінічну методу, використовувану невропатологами до лікування психічних порушень, застосовано до патологічного розкладу нормальної психіки». Книга М. М. Стасюка, яка ді-

йшла до нас у далеко неповному обсязі, наочно показує, як це робилося.

Значну увагу приділяв Стасюк-редактор і міському драматичному театрові ім. Тараса Шевченка, який очолив Авраменко-Ірія, колишній актор театру Леся Курбаса «Березіль», вихованець його режисерської лабораторії. Як і Стасюк, Авраменко в 1930-х рр. був арештований органами НКВС. Покарання відбував на будівництві Свірської ГЕС у Ленінградській області. Відбувши строк, він з 1938 р. живе під пильним наглядом «органів» у Маріуполі, працює в артілі «Вільна праця».

Як установив маріупольський краєзнавець Павло Мазур, якому ми вдячні за допомогу в роботі, перша вистава в театрі відбулася 16 листопада 1941 р. У березні наступного, 1942 р. театрові надано ім'я Тараса Шевченка. В його репертуарі були «Наталка Полтавка» Котляревського, «Наймичка» Карпенка-Карого, «Пошилися у дурні» Кропивницького, «Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського.

«Маріупольська газета» постійно інформувала читачів про репертуарні плани театрального колективу, вміщувала рецензії на окремі спектаклі. Кілька ґрунтовних рецензій написав М. М. Стасюк. Театр був зручним місцем для зустрічей підпільників. Сюди, зокрема, навідувалися зв'язківці центрального проводу ОУН.

Від 12 грудня 1942 р. ім'я М. М. Стасюка як редактора «Маріупольської газети» зникає з її сторінок. Тоді ж у Маріуполі розпочалися масові арешти членів антифашистського підпілля ОУН. Гестапо заарештувало керівництво організації – Стасюка, Жежуру, Авраменко-Ірія, Болгарського та інших. Розпочалися дні і ночі моторошного слідства. Але навіть у такій безнадії могло трапитися непередбачуване.

11 лютого 1943 р. з району Харкова танкові бригади 4-го гвардійського корпусу Радянської армії стрімким рейдом на південь увійшли до міста Красноармійськ, що на Донеччині. Виникла реальна загроза німецькому «Міус-фронту» опинитися в оточенні, бо вістря рейду було спрямоване далі на південь, на Маріуполь. 17 лютого тут зчинилася страшена паніка. Тюремних бранців стали поспіхом шикувати в колону, щоб погнати на захід. Скориставшись сум'яттям, Стасюк і Авраменко тікають, і самостійно добираються у село Широке на Дніпропетровщині, де

мешкала родина Авраменка. Андрій Авраменко тут і залишився, а М. М. Стасюк у квітні, коли танковий рейд зазнав поразки, вирішив повернутись у Маріуполь. З того часу його ніхто не бачив. Гадають, що він загинув дорогою. А, може, й не загинув. Є здогадки, що він був живий ще 1944 р.

На жаль, досі не перевидані наукові й публіцистичні твори М. М. Стасюка, не зібрана його епістолярна спадщина. Безсумнівно, краще з його доробку заслуговує на перевидання. Є потреба і в ґрунтовній біографії одного з лідерів національно-визвольних змагань в Україні. І, звичайно, в Дніпропетровську на будинку колишнього реального училища, нині одного з корпусів університету, по проспекту К. Маркса, 35, де навчався М. М. Стасюк, має з'явитися меморіальна дошка на честь нашого видатного земляка.

Бібліографічні посилання

1. *Верстюк В.* Діячі Української Центральної Ради : біограф. довідник / В. Верстюк, Т. Осташко. – К., 1998.
2. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 193, оп. 3, спр. 115, арк. 47.
3. Дніпрові хвилі. – 1912. – № 11–12.
4. Засів. – 1912. – № 6. – 27 апр.
5. Іларіон, митрополит. Історія української літературної мови / Митрополит Іларіон. – Вінніпег, 1949.
6. *Стасюк М.* Крестьянский Союз в 1905 г. / М. Стасюк // Материалы по истории Екатеринославской социал-демократической организации большевиков и революционных событий 1904–1905–1906. – Екатеринослав, 1924.
7. Рідний край. – 1908. – № 6.

Надійшла до редколегії 30.11.09